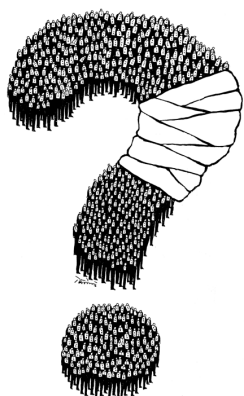

TOMKA BÉLA

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÉS FOGYASZTÁS MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZADBAN

Szakaszok, dinamika és meghatározók

A 20. század második felében azonban – bármilyen mutatót is elemzünk, s bármilyen módszert alkalmazunk – a nyugat-európai nemzetgazdaságok teljesítményéhez képest romlott Magyarország helyzete, s a lemaradás mértéke egyre nőtt a század utolsó évtizedeiben.

A gazdasági növekedés vizsgálata már jó ideje kiemelt szerepet kap a közgazdasági és a gazdaságtörténeti irodalomban.¹ Természetesen léteznek a gazdasági fejlődésnek más fontos aspektusai is – mint például a szerkezeti eltolódások vagy a technológiai átalakulás –, de a kutatók széles körének meggyőződése szerint a növekedés és ezzel összefüggésben a konjunktúra az összegazdasági fejlődés legfontosabb megjelenési formája.² Ennek megfelelően a gazdasági tevékenység színvonalát legátfogóbban a gazdasági kibocsátással, illetve ennek növekedésével lehet jellemezni.³ Mindez indokolja azt, hogy a következőkben Magyarország 20. századi gazdasági változásainak bemutatása során kiemelt figyelmet kap a gazdasági növekedés.

Bármennyire is a növekedésre koncentrálnunk azonban, e téma teljességre törekvő ábrázolása még mindig szétfeszítené a rendelkezésre álló terjedelmet, ezért további korlátok felállítására kényszerülünk. Célunk a gazdasági fejlettség magyarországi alakulásának hosszú távú – az első világháború és 1990 közötti – bemutatása, a növekedési szakaszok elhatárolása, melynek során fontos szerepet kapnak az összehasonlítások, hiszen ezek hozzájárulhatnak az egyes gazdaságtörténeti korszakok megalapozott értékeléséhez. Teljes egészében le kell mondanunk viszont a kérdéskör histeriográfiájának és a vele összefüggő módszertani problémáknak a tárgyalásáról, valamint a forrásadottságok ismertetéséről, s csak érinteni tudunk

olyan fontos aspektusokat, mint a növekedési folyamat meghatározói vagy társadalmi hatásai.⁴

Szakaszok és ütem

■ Magyarország 20. századi gazdaságtörténete négy fő korszakra tagolható. 1) Az első világháború kitöréséig terjedő szűk másfél évtized egy korábban kezdődött szakaszhoz sorolható.⁵ 2) A következő periódus az első világháború kitörésétől a század közepéig ívelt – a pontos korszakhatárról alább még lesz szó. 3) A század második fele alkotja a következő gazdaságtörténeti korszakot. 4) Végül az utolsó szakasz a század végén kezdődött, s csak utólag tudjuk majd megállapítani azt, hogy a 2008-ban kezdődött válság lezárta-e ezt a periódust, vagy csupán annak részét jelentette.

A pontos szakaszhatárok mindazonáltal vita tárgyát jelenthetik. Kérdéses az, hogy az első és a második szakasz közötti választóvonalat 1945, 1949 vagy 1954 jelenti. 1945 mellett szól, hogy a háború rendkívüli sokkot okozott nemcsak társadalmi, hanem gazdasági értelemben is: a háború vége törést eredményezett a növekedési folyamatban, s kezdetét jelentette a gazdasági rendszer gyökeres átalakulásának is. Az 1954-es év mint korszakhatár mellett pedig az ad érvet, hogy ekkor érte el Magyarországon az egy főre jutó GDP szintje a korábbi legmagasabb értéket, vagyis lényegében ekkor zárult le a háborús újjáépítés. A magunk részéről mégis 1948/1949-et tekintjük választóvonalnak, elsősorban azért, mivel ekkor a tervutasításos gazdaság leváltotta a korábbi, még piacgazdasági elemeket is tartalmazó rendszert, vagyis a gazdasági koordinációs mechanizmusai ekkor változtak meg alapvetően.

Kevésbé lehet vitatni azt, hogy meddig tartott a következő nagy gazdaságtörténeti időszak Magyarországon. 1990 a rendszerváltás éve, ami egyben alapvető változást hozott a gazdaság koordinációs rendszerében, mivel ekkortól a piaci mechanizmusok átvették a bürokratikus irányítás szerepét. E tanulmány is ezt tartja a fő választóvonalnak. Ugyanakkor ezt a váltást a gyakran transzformációs válságnak nevezett visszaesés kísérte, aminek nyomán a bruttó hazai termék több éven keresztül csökkent. 1994-től látunk ismét növekedést, ami – alacsony szintről indulva – egy ideig olyan gyors volt, hogy évtizedek után ismét megindult a felzárkózás Európa legfejlettebb régióihoz. A magyar gazdaságot nemzetközi perspektívában szemlélve tehát ez az év fontos fordulópont, új szakasz kezdete volt. A bruttó hazai termék korábbi legmagasabb szintjét azonban csak 2000-ben érte el ismét a magyar gazdaság. Így ez az év is szóba jön mint korszakhatár, mivel növekedéseméleti szempontból okkal érvelhetünk úgy, hogy 1990 és az ezredforduló között a központilag irányított gazdasági rendszer által okozott károk felszámolása folyt, vagyis ez az évtized a korábbi korszakkal alkot egységet.

Mint látható, a szakaszhatárok kijelölése szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy milyen nézőpontot-nézőpontokat tartunk fontosnak a gazdaságtörténeti elemzésben. A korszakolás nem csupán minden átfogó ábrázolás alkotórésze, de egyben az ilyen jellegű történészi munka nehéz feladata: bármennyire is indokolt egy-egy elemzési szempont – esetünkben a gazdasági növekedés – érvényesítése, nem lehet figyelmen kívül hagyni más tényezőket sem, ami ellenben csökkentheti az interpretáció koherenciáját.

A következőkben célkitűzésünknek megfelelően elsőként az 1914–1948/1949 közötti időszakot tekintjük át. Ha a bevezetésben megjelölt szempontokat érvényesítjük, akkor e periódus fő jellemzői a következők voltak: a) a gazdasági növekedés folyamatát háborúk és a nagy világ gazdasági válság szakították meg, ugyanakkor ezek közé igen erőteljes növekedésű helyreállítási periódusok ékelődtek; b) a magyarországi konjunktúra alakulása jórészt követte az Európa más részein megfigyelhető fo-

lyamatokat; c) a növekedés üteme az első világháború előtti évekhez képest valamelyest lassult, de lényegében megfelelt az Európa fejlettebb térségeiben látható dinamikának.

Ebben az időszakban hat belső szakasz különíthető el:

1. *A háború kitörésétől a valutastabilizációig terjedő időszak (1914–1924).* Az első világháború alatt és különösen azután lényegesen megváltoztak a magyar gazdaság működési feltételei. A háborús események közvetlen pusztítást ugyan alig okoztak, de számottevő volt a humán tőkében esett kár, s 1918-ra nagyfokú gazdasági dezorganizáció alakult ki, növekvő fiskális problémákkal és inflációval.⁶ Ezt tovább súlyosbították a háborút követő forradalmak és a szomszédos országokkal kialakult konfliktusok, a területi veszteségek, a békeszerződés hátrányos rendelkezései és a nemzetközi gazdasági környezet előnytelen átalakulása. Az új adottságok természetesen a gazdaság teljesítményében és szerkezetében is jelentős módosulásokat okoztak. 1920-ban az egy főre jutó GDP az 1913-as szintnek csak 81,5%-át tette ki.⁷ Mindazonáltal az 1920-as évtized elején a nehézségek ellenére gyorsan folyt az új körülményekhez való alkalmazkodás gazdasági téren is, s 1924-re már sikerült elérni az egy főre jutó kibocsátás háború előtti szintjét.⁸

2. *Az 1925-től a gazdasági válság kitöréséig tartó időszak.* Az inflációt lezáró 1924–1925-ös stabilizációval a húszas évek első felének fő célja, a háború közvetlen következményeinek elhárítása teljesült.⁹ A korona stabilizálása, a szilárd pénzügyi intézményrendszer kialakítása, az államháztartás egyensúlyának helyreállítása, a kötött devizagazdálkodás megszüntetése és az 1925 elején bevezetett új vámrendszer lehetővé tette a világgazdasági konjunktúra kihasználását.¹⁰ Az 1920-as évek második felének fellendülése jelentős eredménnyel járt Magyarországon, mivel 1929-re az egy főre jutó hazai termék mintegy 18%-kal haladta meg az utolsó békeév színvonalát.¹¹

3. *A nagy válság éve.* Bár a világgazdasági válság kitörését az 1929. őszi New York-i tőzsdekrachhoz szokás kapcsolni, maga a válság Magyarországon is fokozatosan mélyült el a következő években. 1929-ben még 2,5%-kal nőtt az egy főre jutó GDP, majd 1930-ban körülbelül ugyanennyivel csökkent. 1931-ben már jelentős volt a visszaesés, amit nemzetközi pénzügyi válság kísért. Összességében azonban a magyar pénzügyi rendszer nemzetközi összehasonlításban viszonylag kis áldozatokkal jutott túl a válságon.¹² Így az állam – például Ausztriától vagy Németországtól eltérően – nem kényszerült mélyen a zsebébe nyúlni, és nem került sor átmeneti bankállamosításokra sem. A törvényhozói intézkedések elegendőnek bizonyultak a hitelválság súlyos következményeinek elkerülésére.¹³

Lényegesen nagyobb veszteségeket kellett elszenvednie a magyar gazdaság többi ágazatának. Az ipari kibocsátás 1932/33-ban az 1929-es csúcsponthoz képest 19,8%-kal esett vissza. A mezőgazdasági termelés mennyiségét kevéssé érintette a válság, de értéke hanyatlott, s ez – a mezőgazdaság a legnagyobb ágazat lévén – alapvetően meghatározta a depresszió mértékét is.¹⁴ Az egy főre jutó bruttó hazai termék 1932-es mélypontján a négy évvel korábbihoz képest 11,5%-kal zsugorodott. Ezt követően azonban lendületesen indult meg a gazdaság helyreállítása.¹⁵

4. *A válság utáni évek (1935–1939).* 1935-re az egy főre jutó GDP elérte az 1929-es korábbi csúcspontot, s a kisebb 1937-es visszaesés után 1939-ben már lényegesen, 14,6%-kal meg is haladta azt (*Táblázat*). A depresszióból való kilábalás az egész régióban Magyarországon volt a legsikeresebb, olyannyira, hogy az 1930-as évek végére Magyarország gazdasági fejlettsége közel került Csehszlovákiáéhoz, s messze maga mögött hagyta Lengyelországot.

Az 1930-as évek közepétől Magyarország erőteljesen megváltozott nemzetközi politikai és gazdasági erőtérbe került, amiben Németország szerepe jelentősen felértékelődött. Ennek nyomán Magyarország külgazdasági kapcsolataiban Németország

részesedése nagymértékben emelkedett, s ennek jelentős hatása volt a növekedésre is.¹⁶ A gazdasági növekedéshez szintén hozzájárult a győri programként ismeretes 1000 millió pengős 1938-as nagy állami beruházási terv meghirdetése. Ez a fegyverkezési célokat is szem előtt tartotta, s nyomában az állami befolyás tovább növekedett a gazdaságban, hiszen az elképzelések megvalósítása egyrészt különadók révén, másrészt hitelekiből történt, melyek végső forrása túlnyomórészt a jegybank volt.¹⁷

5. *A háború kora (1940–1945)*. 1939 jó ideig a konjunktúra csúcsát jelentette, mert a második világháború alatt – hasonlóan más hadviselő országokhoz – a termelés először lényegében stagnált Magyarországon is, majd pedig a háború utolsó időszakában – az 1943/1944-es újabb tetőzés után – dezorganizálódott és visszaesett.¹⁸

6. *A háborút követő helyreállítási periódus (1945–1948/1949)*. A második világháború okozta veszteségek Magyarország esetében meghaladták az első világháború által okozott károkat.¹⁹ Az objektív körülmények mellett a gazdaságirányítás hibái is hozzájárultak ahhoz, hogy egyre gyorsuló ütemű infláció alakult ki, mely azóta is a világtörténelem legnagyobb méretű pénzromlásának számít, s amit 1946 nyarán tudott megállítani az új valuta, a forint bevezetése.²⁰ Az infláció is közrejátszott abban, hogy 1946-ban az 1939-es szintnek csupán 60,6%-át tette ki az egy főre jutó bruttó hazai termék, s erről a szintről lényegében a következő évben sem sikerült elmozdulni. 1948-ban azonban már számottevő volt a növekedés, hiszen a GDP az 1938-as szint háromnegyedére rúgott, amihez hozzájárult a jóvátételi szállítások részleges és ideiglenes felfüggesztése. Vagyis e szakaszban alacsony szintről indulva és nehéz kezdet után összességében számottevő növekedést sikerült elérni. Tény azonban, hogy az 1939-es év termelési szintjét csak évek múlva, 1954-ben érte el Magyarország, ami nemzetközi viszonylatban nem számított jó eredménynek. Kezdetben még domináltak a piacgazdaság elemei, de a periódus végére már szinte teljes egészében kiépült a szovjet típusú tervgazdálkodás.

A világháborúk korának növekedését értékelve érdemes arra rámutatnunk, hogy az első világháború előtti évtizedeket a – nemzetközi és különösen a magyarországi – historiográfiában általánosan a magyar gazdaságtörténet kiemelkedően sikeres szakaszának tekintik, míg a két világháború közötti periódus hagyományosan negatív értékelést kap.²¹ Újabb kutatások szerint a dualizmus korának magyarországi gazdasági növekedése nemzetközi összehasonlításban nem volt olyan gyors, mely indokolná a két világháború közötti időszakkal való éles szembeállítást.²² Ezen eredményekkel itt nem foglalkozhatunk részletesen, csak annyit állapítunk meg, hogy az első világháború előtt a magyarországi gazdasági növekedés kétségtávolan jelentős, bár nemzetközi összehasonlításban nem kiemelkedő ütemű volt: az egy főre jutó GDP az 1870-es 1092 dollárról 1913-ra 2098 dollárra nőtt, vagyis negyven év alatt mintegy megkétszereződött (*Táblázat*).

Összességében azonban a gazdasági növekedés üteme a két világháború között csak mérsékelten lassult Magyarországon, bár a konkrét növekedési adatokat nagyban befolyásolja az, hogy melyik évet választjuk kiindulásként. Ha az utolsó békeévhez viszonyítunk, akkor azt kapjuk, hogy hazánkban 1913 és 1939 között átlagosan évi 1,2% volt a növekedés. Így azonban a háborús évek okozta gazdasági károk súlyos következményeit is tartalmazza a ráta, vagyis az nem csupán a két világháború közötti periódus gazdasági teljesítményét jellemzi. Egy másik kezdőpont 1920 lehet: 1920 és 1939 között az egy főre jutó GDP évi átlagos növekedése Magyarországon 2,7% volt. Ugyanakkor ebben az esetben olyan év a kiindulópontunk, amikor a termelés nem érte el a háború előtti szintet, ami jelentős növekedési tartalékokat jelentett, vagyis eredményünk nem szigorúan a két világháború közötti gazdasági teljesítményre vonatkozik. E probléma ellenére az utóbbi adat is alátámasztja azt, hogy drámai visszaesésről nincs szó a növekedési ütemek terén ebben az időszakban.

A Nyugat-Európában megszokottól több tekintetben eltérően tagolható Magyarország – és általában Kelet-Közép-Európa – második világháború utáni gazdasági fejlődése a növekedés és annak legfontosabb feltételei szempontjából. Mindenekelőtt a háborút követő újjáépítési szakasz után Magyarországon nem látható egységes, több évtizedes gyors fejlődés jellemezte periódus. Ehelyett a gazdaságpolitika jelentős irányváltásaival kísérve a növekedés gyorsabb és lassúbb időszakainak váltakozását figyelhetjük meg. Bár az olajválság a kommunista országok gazdaságaira is hatott, jelentősebb belső korszakhatárnak itt ehelyett inkább az 1970-es évek vége, az 1980-as évek eleje tekinthető, amikortól állandósultak a gazdasági válságjelenségek. Végül a rendszerváltás egy olyan újabb, erőteljes választóvonalat húzott a régió gazdaságtörténetében, mely Nyugat-Európa esetében hiányzik.²³

A század második felének (1948/1949–1990) magyarországi növekedését a következő fő vonásokkal jellemezhetjük: a) viszonylag hosszú békés időszakról volt szó, amikor nem háborúk és gazdasági válságok jelentették a növekedés korlátait, hanem a politikai és társadalmi rendszer; b) a gazdasági konjunktúra tekintetében szembeütőnek az eltérések Európa élenjáró gazdaságaihoz képest; c) a korszakban úgyszólván folyamatosan nőtt a Nyugat-Európa-hoz viszonyított távolság a gazdasági kibocsátás terén. A gazdasági szakaszok és azok fő jellemzői a következőképpen alakultak:

1. *Az 1948/1949 utáni bő fél évtized.* A már a háború alatt is tekintélyes központi befolyás 1945 után tovább erősödött a gazdaságban: az ipari üzemeket a központi hitelezéssel és az állami megrendelésekkel, a mezőgazdaságot a beszolgáltatási előírásokkal, a fogyasztást a jegyrendszerrel már 1947-ben is képes volt vezérelni a kommunista vezetőség Gazdasági Főtanács. A politikai pluralizmus mind erőteljesebb korlátozásával párhuzamosan a szovjet gazdasági és társadalmi modell egyre több eleme valósult meg Magyarországon. 1947 júliusában kihirdették az első hároméves tervet, de a legnagyobb jelentőségű átalakulás a tulajdonviszonyokban következett be.²⁴ Először kiemelt szektorokat és iparvállalatokat államosítottak, majd 1948-ban az összes 100 főnél, 1949-ben pedig a 10 főnél többet foglalkoztató ipari üzemre sor került. Közben megindult a mezőgazdaság kollektivizálása is, bár ez a folyamat lassan haladt, s a magántulajdon még jó ideig dominált ebben az ágazatban. Az állami tulajdon fokozatosan szintén meghatározóvá vált a kereskedelemben. Végül a külgazdasági kapcsolatokban a szovjet típusú átalakítást a külkereskedelem állami monopóliuma mellett a nyugati országoktól való fokozódó elzárkózás jelentette mind az árucserében, mind pedig a tőkekapcsolatokban.

Az 1950-es évek első felét a szélsőségesen centralizált tervezéskorlátozás keretei között végbement erőltetett iparosítás jellemezte.²⁵ Egyes években a GDP növekedése magas volt (1950: 5,4%, 1951: 8,7%), míg máskor alacsony (1953: 0,1%). A növekedés nemcsak évről évre ingadozott, hanem igen nagy szektorális és egyéb aránytalanságok kialakulásának közepette zajlott. A növekedés eleve extenzív jelleget öltött, vagyis mindenekelőtt a fogyasztás visszafogása révén a felhalmozási hányad nagyarányú emelésén és a foglalkoztatottak számának bővítésén alapult. A nehézipar kiemelten részesült az erőforrásokból – a beruházások mellett mindenekelőtt a munkaerőből –, így itt a növekedés üteme lényegesen meghaladta az átlagot. A könnyűipar fejlesztése ellenben háttérbe szorult, s még inkább a nem termelő infrastruktúra és a mezőgazdaság.²⁶ Az életszínvonal hanyatlása nagyban hozzájárult az 1956-os forradalom kitöréséhez is, melynek nyomán ebben az évben 5,3%-os gazdasági visszaesés következett be.²⁷

2. *Az 1957-től az 1960-as évek közepéig terjedő szakasz.* Az 1957-től kezdődő szűk egy évtized gazdasági növekedése folyamatos és viszonylag magas ütemű volt. Az egy főre jutó GDP 1957-ben kiemelkedő ütemben, 9,1%-kal nőtt, de ennek magyarázata részben az előző év zsugorodásában rejlik. Ezt követően az évi növekedé-

si ütemek 3,5% és 6,2% között ingadoztak. A gazdasági rendszer működésére előnyös hatással volt, hogy a forradalom leverése után a kormány – megtartva a tervutasításos gazdasági kereteket – csökkentette a központilag előírt és a szektorok, illetve vállalatok számára lebontott tervmutatók számát, s így nagyobb teret engedett a vállalatok önállóságának. Új gazdaságpolitikai eszközként a vállalatok a terven felüli nyereség egy részét megtarthatták, s egyrészt fejlesztési célokra, másrészt dolgozók ösztönzésére fordíthatták.²⁸

Mindazonáltal e növekedést csak olyan felhalmozási hányad segítségével sikerült elérni, mely nemcsak a két világháború közötti magyar viszonyokhoz képest emelkedett meg óriási mértékben, hanem nyugat-európai összehasonlításban is igen magasnak számított. Az 1956 utáni időszakban nagyban hozzájárult a növekedéshez és az életszínvonal-emelkedéshez az, hogy az ország külső erőforrásokat is igénybe vett, más kommunista országok – így a Szovjetunió és Kína – által nyújtott hitelek és segélyek formájában.

A hatékonyság javulása az iparban a második öt éves tervben (1958–1960) csak felerészben járult hozzá a termelés emelkedéséhez, az 1960-as évek közepére pedig a növekedési tartalékok minden tekintetben kimerülni látszottak. 1965-ben már lényegében stagnált az egy főre jutó bruttó hazai termék.²⁹

3. *Az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek végéig tartó periódus.* Az 1960-as évek közepének stagnálása után az évtized második felében gyorsult a gazdasági növekedés, de ez csak átmeneti jelenség volt. 1968-ban már ismét megrekedést látunk, s ettől kezdve az 1970-es években egymást követték a gazdasági stagnálás és az alacsony növekedés időszakai, s csak néhány évben volt magas, 4% feletti a növekedés.

Az 1960-as évek első felének rossz hatékonysági mutatói és közepének gazdasági nehézségei a korábbinál átfogóbb reformok kidolgozására ösztönözték a politikai döntéshozókat.³⁰ Az elképzelések a tervgazdálkodás és a piaci viszonyok valamiféle összebékítését célozták: a vállalatok önállóságának növelését, ezzel párhuzamosan pedig a központi irányítás, az érdekeltségi rendszer javítását irányozták elő.³¹ A reformok nem jártak a várt eredménnyel. A szabályozók kialakítása és későbbi, úgyszólván folyamatos átalakítása során nagy szerep jutott a politikailag befolyásos érdekcsoportoknak. Míg ezek korábban a terveket, most a szabályozókat voltak képesek saját maguk számára kedvezően befolyásolni: a tervalkut felváltotta a szabályozóalku. Sőt az egyedi elbírálások mellett az 1970-es évek elején az új adottságokhoz nehezen alkalmazkodó legnagyobb több tucat iparvállalatot teljesen kivonták a gazdaságirányítás normatív rendszeréből, ami tovább rontotta a rendszer következetességét.³² Emellett az 1970-es évek elején a külgazdasági környezetben fontos – és a magyar gazdaság számára előnytelen – változások következtek be. Az energiahordozók és más nyersanyagok világpiaci árának gyors növekedése jelentős cserearányromlást eredményezett. Az így előállt veszteség mértékét jól mutatja, hogy az 1974–75-ben elérte az éves beruházások felének megfelelő értékét.³³

4. *Az 1970-es évek végétől a rendszerváltásig terjedő időszak.* Az 1970-es évek végével lezárult egy szakasz, melyben a magyar gazdaság ugyan – mint később látni fogjuk – mindinkább lemaradt a nyugat- és dél-európai gazdaságok mögött, de legalább abszolút mértékben képes volt a növekedésre. A következő időszakban már ez is veszélybe került.

Az 1979-től a rendszerváltásig terjedő időszakban állandósultak és súlyosbodtak a gazdasági válságjelenségek Magyarországon. Az egy főre jutó GDP növekedési üteme két-három év kivételével alacsony volt, vagy egyenesen csökkenése látható. A problémák nyitányaként az 1979-es második olajárrobbanás tovább élezte a külgazdaság már súlyos egyensúlyi problémáit. Az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején drámai mértékben nehezdedtek a hitelfelvétel feltételei a világpiacon, s így

1981-ben súlyos fizetési válság alakult ki Magyarországon.³⁴ Ezt követően az 1980-as években a magyar gazdaságpolitika elsődleges feladata a külső fizetési egyensúly megőrzése lett.³⁵ A gazdaságpolitikai erőfeszítések nyomán – a növekedés s különösen a beruházások visszafogása, a kivitel ősztönzése – a gazdaság exportteljesítménye nőtt, s az 1980-as évek közepére javult a fizetési mérleg is. Ezzel párhuzamosan sor került további piaci irányú változásokra. Erősebben érvényesítették a hazai ár-alakulásban a világgpiaci tendenciákat. A bérszabályozás kötöttségeit lazította, hogy az állami cégek úgynevezett vállalati gazdasági munkaközösségeket (vgmk) alakíthattak. A magánszféra egyre nagyobb teret nyert, különösen a kereskedelemben és a vendéglátásban, amit segített, hogy új típusú magánvállalkozások jöhettek létre, mint a kisszövetkezet, a gazdasági munkaközösség és a polgári jogi társulás. 1985-től elindult a kétszintű bankrendszer megteremtése is. Mindazonáltal jól mutatja az így átalakuló rendszer inkoherenciáját, hogy a magánkezdeményezések ugyan egyre nagyobb lehetőségekhez jutottak, de mindez döntően az úgynevezett második gazdaság keretein belül történt. Ezt a szektort a működés hosszú távú biztosítékainak hiánya, az adózás részleges vagy teljes elkerülése, a köztulajdon magáncélokra való használata, a rossz munkakörülmények és az alacsony hatékonyság jellemezte.³⁶

A külső egyensúly az 1980-as évek közepére javult, de az alacsony szintű növekedés fenntartása nehezen volt vállalható a politikai vezetés számára, így az 1985-ben ismét a gazdasági gyorsítás és az életszínvonal emelése mellett döntött. Az adott hatékonysági körülmények között ez az eladósodást fokozta: a bruttó adósságállomány három év alatt közel megduplázódott, s 1987-ben 19,584 milliárd USD-t tett ki. A gazdaságpolitikai ciklus újra a fékezés szakaszához ért, s 1988-ban már jelentősen csökkentek a beruházások, s visszaesett a fogyasztás is. Az infláció 1946 óta nem látott szintre ugrott: 1988-ban 15,5%-os, 1989-ben 17,0%-os volt. Bár az 1980-as évek végén további fontos piacgazdasági reformokra is sor került — mint például a részleges importliberalizálás (1989), az általános forgalmi adó és a személyi jövedelemadó rendszerének bevezetésére —, de a rendszerváltáshoz kielezett külső egyensúlyi helyzettel és alacsony növekedési potenciállal, vagyis gazdasági válság közepette érkezett az ország.³⁷

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az 1950 és 1990 közötti időszakban az évi átlagos növekedés 2,4% volt Magyarországon. Mint jeleztük, ezen perióduson belül a gazdasági fejlődés szakaszai jelentős mértékben eltértek a Nyugat-Európában megfigyeltektől. Mindazonáltal amennyiben az összehasonlíthatóság kedvéért a kontinens nyugati felének fontos gazdaságtörténeti szakaszhatárát, az olajválság kezdetét választjuk belső választóvonalként, jól kirajzolódik a kezdeti és későbbi időszak növekedési dinamikájának markánsan eltérő jellege: míg 1950 és 1973 között átlagosan évi 3,6%-os növekedést állapíthatunk meg Magyarországon, addig 1973 és 1990 között ez 0,8%-ra csökkent (*Táblázat*).

Nemzetközi perspektíva

■ Magyarország 20. századi növekedési szakaszainak áttekintése után hazánk és a nyugat-európai országok közötti gazdasági közeledések és távolodások alakulását jellemezzük. Ebből a célból a magyar adatokat egy 13 országból álló nyugat-európai minta átlagával, illetve Ausztria dinamikájával vetjük össze, s hely hiányában ezúttal lemondunk más, összetettebb módszerek alkalmazásáról. Az előzményekről itt annyit állapíthatunk meg, hogy a 19. század végi Magyarországra vonatkozóan elérhető adatok azt bizonyítják, hogy az egy főre jutó GDP Magyarországon – a mai területet alapul véve – a nyugat-európai átlagnak csak alig több mint a felét tette ki, s minden nyugat-európai ország mögött elmaradt. A 20. század elején Magyarország

ebben a tekintetben enyhén közeledett Nyugat-Európaéhoz, s ez a folyamat az első világháború előtti években érte el csúcspontját.³⁸

Az első világháború és annak gazdasági következményei súlyosabb visszaesést eredményeztek Magyarországon, mint a legtöbb nyugat-európai országban, s ez megjelent a gazdasági kibocsátás arányainak alakulásában is. A fellendülés azonban viszonylag gyorsan bekövetkezett, s így az egy főre jutó GDP 1929-re elérte a nyugat-európai átlag 57,1%-át. Ezt a szintet a második világháború előestéjén kissé még meg is haladta Magyarország: az 1939-es 58,3%-os értékkel majdnem elérte az első világháború előtti relatív gazdasági fejlettség szintjét (*Táblázat*).

Jelentősen eltérő eredményt kapunk, ha Magyarországot Ausztriához viszonyítjuk. Egy ilyen összehasonlítást indokolhat az, hogy Magyarország és Ausztria történelmileg hosszú időszakon keresztül – változó formában és mértékben – gazdasági egységet képezett. Másrészt, amikor ez a szoros összefonódás megszűnt, a két világháború között hasonló politikai és gazdasági adottságokkal és körülményekkel rendelkezett a két ország. Ráadásul ezeket az államokat földrajzi helyzetük és nagyságuk is rokonítja. 1870 után a magyarországi gazdasági kibocsátás enyhén közeledett az osztrákéhoz, és 1890-re egy főre vetítve elérte annak 60,3%-át. Ezt követően nagyjából ezen a relatív szinten maradt az első világháborúig. A két szomszédos ország közötti különbség azonban jelentősen tovább csökkent a két világháború között, aminek eredményeként a második világháború előtt Magyarország egy főre jutó gazdasági kibocsátása az osztrák szint 74,6%-ára emelkedett. Az egész 20. század során ekkor volt Magyarország legközelebb Ausztriához ezen a téren (*Táblázat*).

Visszatérve a magyar és a nyugat-európai GDP-szintek viszonyának alakulásához, a század közepe fordulópontnak tekinthető ebből a szempontból. A második világháború előtti évtizedekben a Nyugat-Európaéhoz való konvergencia és divergencia periódusai egymást váltották, s az eredményt gyakran befolyásolja az is, hogy hol húzzuk meg a vizsgált periódus határait. A 20. század második felében azonban – bármilyen mutatót is elemzünk, s bármilyen módszert alkalmazunk – a nyugat-európai nemzetgazdaságok teljesítményéhez képest romlott Magyarország helyzete, s a lemaradás mértéke egyre nőtt a század utolsó évtizedeiben. Ebben az esetben a trendek tanulmányozását az is elősegíti, hogy – mint erre már utaltunk – egy viszonylag hosszú olyan időszakról van szó, amikor háborúk nem szakították meg a gazdasági fejlődést sem Nyugat-Európában, sem Magyarországon. Az egy főre jutó GDP magyarországi szintje 1950 és 1965 között a nyugat-európai átlag 45–48%-os szintjén mozgott, vagyis lényegesen alacsonyabb volt nyugat-európai összehasonlításban, mint bármikor a megelőző közel egy évszázadban. Ugyanakkor újabb jelentős távolodás ekkoriban nem volt tapasztalható. Ebben következett be változás az 1960-as évek közepén, amikortól megkezdődött a magyar szint eróziója. Ez kezdetben csak lassan folyt. Az 1970-es évek végétől azonban Magyarország relatív helyzetének jelentős hanyatlása indult meg, majd az 1980-as évek végétől és az 1990-es évek elejétől a kommunista gazdasági rendszer összeomlása a Magyarország és Nyugat-Európa között valaha is mért legnagyobb szakadékot eredményezte a gazdasági fejlettség terén. Ezt követően – ez már kívül esik vizsgálatunkon – az 1990-es évek közepétől ismét lassú felzárkózást láthatunk Magyarországról (*Táblázat*).

Ha az osztrák színvonalhoz hasonlítunk, Magyarország lemaradása ugyancsak folyamatos a második világháború után. Az egy főre jutó magyarországi GDP 1950-ben az osztrák szint 66,9%-át tette ki, míg 1970-ben 51,6%-ra, az 1980-as évek végén 42,2%-ra rúgott. A Magyarország és Ausztria közötti divergencia az 1950-es évek során volt a leggyorsabb. Ekkor tíz év alatt több mint 10 százalékponttal tágult a szakadék a két ország relatív gazdasági fejlettsége között (*Táblázat*).

Ezek az eredmények több szempontból különböznek a 20. századi magyarországi gazdasági növekedést tárgyaló irodalom eddigi megállapításaitól. Az eltérések két tekintetben különösen jelentősnek tűnnek. A nemzetközi összehasonlítások egyik tanulsága minden bizonnyal az lehet, hogy nem tartható a dualizmus és a két világháború közötti periódus gazdasági teljesítményének éles szembeállítás. Mint korábban bemutattuk, a dualizmus időszakának gazdasági növekedése csak akkor tűnik magasnak, ha az első világháborús éveket is magában foglaló periódushoz viszonyítunk, de az eltérés még ekkor sem nevezhető drámai mértékűnek: például 1890 és 1913 között átlagosan évi 1,6%, míg 1913 és 1939 között évi 1,2%-ot tett ki a növekedés üteme. Ha az 1920 és 1939 közötti érat vizsgáljuk, ebben az esetben lényegesen magasabb – évi átlagban 2,7%-os – dinamika az eredmény. Arra utaltunk azonban korábban, hogy 1920-ban a termelés szintje még nem érte el a háború előtti, s ez magában hordozza a torzítás lehetőségét. Éppen az ilyen, egy országra korlátozó elemzéssel nehezen megoldható módszertani problémák esetében kínál kiutat a nemzetközi összehasonlítás. Ennek során azt láttuk, hogy a dualizmus évtizedeinek magyarországi gazdasági teljesítménye nemzetközi mércével mérve legfeljebb egy árnyalattal tekinthető jobbnak, mint a két világháború közötti évek növekedési dinamikája.

Ennél is egyértelműbbek eredményeink a második világháború utáni évtizedekre vonatkozóan. Nem igazolhatóak azok a vélemények, melyek szerint ebben a periódusban vagy annak bármely részében megindult volna Magyarország felzárkózása a fejlett európai ipari országokhoz. Ellenkezőleg: egy kezdeti, inkább relatív stagnálás jellemezte időszak után folyamatos és fokozódó ütemű lemaradás állapítható meg, ami egészen az 1990-es évekig tartott.

A változások tényezői

■ A gazdasági növekedés 20. századi folyamatának bemutatása mellett hasznosnak tűnik – a hosszú távú meghatározókra koncentrálni – áttekinteni a növekedés mértékét befolyásoló tényezőket, mert ezek segítenek megérteni a gazdasági lemaradások vagy éppen közeledések mögött meghúzódó okokat.³⁹ Mivel a 20. század első felében kevéssé változott a magyar gazdaság színvonala Nyugat-Európához képest, főként a század második felében bekövetkezett lemaradás igényel magyarázatot.

A közgazdasági és gazdaságtörténeti irodalom hagyományosan a technológiai fejlődést tartja a gazdasági növekedés legfontosabb forrásának, de emellett az egyes nemzetgazdaságok közötti kereskedelmi és tőkekapcsolatok intenzitása, az egyes gazdasági tevékenységek szerkezetében bekövetkezett eltolódások, a természeti erőforrások nagysága is jelentősen befolyásolja a növekedés mértékét. Figyelembe kell venni azt is, hogy a technológia, a tőkefelhalmozás vagy a természeti erőforrások érvényesülését és kölcsönhatását a társadalmi intézmények határozzák meg. Utóbbiak – Douglass C. North meghatározása szerint – „a kooperáció és verseny emberek által kialakított formái, s azok a rendszerek, melyek ezeknek a szabályoknak az érvényesítését szolgálják”.⁴⁰ Az intézmények fontossága abban rejlik a gazdasági fejlődés szempontjából, hogy ösztönzik-e az egyéneket a társadalmi értékelés szerinti tevékenységben – a termelésben magában, a beruházásokban, a tudás és a találmányok létrehozásában, az innovációban – való hatékony részvételre, illetve mennyire segítik az egyének és a csoportok közötti hatékony kooperációt.

Az intézmények néha szervezeti formát öltenek – mint egy állami hatóság –, mások azonban nem. A legfontosabb intézmények közé tartozik a tulajdonjogok rendszere (a tulajdonjogok garanciái), a társadalmi struktúra (pl. az osztályok jellege, a

jövedelemeloszlás sajátosságai), a lakosság vallási és ideológiai beállítottsága és attitűdjei (munkaerőcs, adómorál stb.). Szintén az intézményi sajátosságok közé tartoznak az oktatási rendszer jellemzői (iskolaszerkezet), a családszerkezet (nukleáris vagy összetett családformák), a gazdasági érdekképviselések (szakszervezetek rendszere) és más olyan tényezők, melyek alakítják a lakosság értékvilágát. North különös jelentőséget tulajdonít az államnak a gazdasági fejlődésben. Mint írja, „minden jól működő piac szervezett, mégpedig olyan módon, hogy a piaci szereplők az ár és a minőség tekintetében versenyezzenek, s ne [...] más módon”.⁴¹

A növekedési tényezők rövid bemutatására azért volt szükség, mert ezek segítenek a Magyarország és a Nyugat-Európa közötti gazdasági divergenciák értelmezésében. A megismert második világháború utáni távolodást négy fő – részben egymást átfedő — tényezőre vezethetjük vissza. Ezek a beruházások nem megfelelő hatékonysága, a külföldi áruk és a tőke behozatala iránti nyitottság hiánya, a humán tőke fejlesztésének elhanyagolása, valamint a gazdasági intézmények elégtelen volta.

A második világháború után a kelet-európai tervutasításos gazdaságok általában magasabb beruházási hányaddal rendelkeztek, mint a nyugat-európai országok, s a tőkefelhalmozás az előbbi régió növekedésében nagyobb szerepet játszott, mint a termelékenységnövekedés. Ezt a növekedési modellt extenzívnek is nevezhetjük, szemben az intenzív nyugat-európaival, ahol nem a termelési tényezők (tőke, munkaerő) mennyiségének fokozása, hanem a termelékenység javulása volt a növekedés legfontosabb forrása.

A kommunista gazdasági rendszerek zártsága, elszigeteltsége rendkívül akadályozta a technológiaátvételt az élenjáróktól, jóllehet az a történelmi tapasztalatok alapján kulcsfontosságú volt minden felzárkózás során, de nélkülözhetetlenek bizonyult ahhoz is, hogy egy nemzetgazdaság egyszerűen megőrizze pozícióját a világ-gazdaságban. A gazdaság nyitottságának mértéke jól látható a külkereskedelem és a külföldi befektetések/beruházások nagyságából. A kelet-európai országok nyitottsága egyértelműen csökkent a második világháborút követően. Gyakran kimondottan cél volt a nemzeti vagy legalábbis KGST-szintű autarkia. A gazdasági kibocsátás jelentősen kisebb részét tette ki a külkereskedelmi forgalom, mint Nyugat-Európában, ráadásul ennek is túlnyomó része a KGST-országokon belül bonyolódott. A külkereskedelem csökkenése nemcsak elzárta a fejlett technológiájú termékeket, de mérsékelte az importversenyt, annak minden előnyös, a termelés racionalizálását és az erőforrások hatékony allokálását elősegítő hatásával együtt. A KGST-n belüli kereskedelem sem járhatott ilyen hatásokkal, mert az gyakran inkább erősítette a monopolhelyzeteket. A külkereskedelemben tapasztalhatónál is nagyobb visszaesés következett be a külföldi beruházások terén, sőt azok a tervutasításos gazdálkodás kezdeti évtizedeiben egyenesen megszűntek, jóllehet a külföldi beruházások jelentik a technológiaátvételt legfontosabb mechanizmusát.⁴²

Az iskolázottság terén a két világháború között a kelet-közép-európai régió elmaradt ugyan a legtöbb nyugat-európai országtól, de jobb eredményt tudott felmutatni, mint Dél-Európa, s ezt a helyét egy ideig a második világháború után is megőrizte. A humán tőke fejlesztésében más kommunista országokhoz hasonlóan Magyarország is jelentős eredményeket ért el, ami megmutatkozott például a beiskolázási rátákban és az analfabetizmus csökkenésében. Az 1960-as évektől azonban lelassult a javulás az alapfokú és a középfokú oktatásban, a felsőfokú oktatás terén pedig nőtt az elmaradás Nyugat-Európától, sőt 1970 körül a Dél-Európával szembeni előny is eltűnt. Ráadásul a beiskolázási mutatók nem tükrözik megfelelően az oktatás minőségét. Néhány vizsgálat azt jelzi, hogy – pl. a szakmunkások képzése terén – jelentősen jobban teljesítettek a nyugat-európai oktatási rendszerek.⁴³

Mindazonáltal a növekedésre ható kulturális tényezőket célszerű tágabban értelmezni s nem csak az oktatás szférájára vonatkoztatni. A humán tőke, az iskola által közvetített tudás magas szintje ugyanis a tapasztalatok szerint szükséges, de nem elegendő a gazdasági rendszerek hatékony működéséhez. Ehhez szükséges olyan értékek és normák vagy másként magatartási szabályok megléte és érvényesülése is, melyek elősegítik a közösségek – nemzetek, társadalmak – tagjainak hatékony együttműködését. Ezen értékek és normák közé tartozik a bizalom, a becsületesség, a tolerancia vagy a szolidaritás. Az újabb szakirodalomban több fogalmat is találunk ezek – vagy ezek egy részének – megjelölésére, mint az ún. „abszorpciós képességek” (*absorptive capacity*) és a „szociális képességek” (*social capabilities*). Ezek ugyan nehezen kvantifikálhatók, s számos gazdasági és politikai intézményt foglalnak magukban, de a jelek szerint döntő szerepet játszanak abban, hogy melyik társadalom képes jól kihasználni a technológiai fejlődés kínálta lehetőségeket, melyik nem.⁴⁴ Az utóbbi években-évtizedben nagy hangsúlyt kapott a nemzetközi szakirodalomban a társadalmi tőke koncepciója, mely éppen ezeket a neoklasszikus növekedésemelvények által elhanyagolt társadalmi tényezőket állítja a középpontba a társadalmi-gazdasági jelenségek vizsgálata során. A magyar gazdaságtörténet vonatkozásában mindez ugyan *terra incognita*, jó okkal feltételezhetjük azonban azt, hogy a magyar társadalmat a század első felében sem jellemezte tagjainak magas szintű kooperációs készsége és szolidaritása, amit aztán a kommunista diktatúra évtizedei különösen súlyosan károsítottak – s ezzel hosszú távon is befolyásolták az ország növekedési lehetőségeit.

Ezzel elérkeztünk a közgazdasági értelemben vett intézmények jelentőségéhez. Azt mondhatjuk, hogy az imént felsorolt tényezők egyaránt visszavezethetők egy negyedik meghatározóra, mégpedig a sajátos kommunista politikai-intézményi rendszerre. Ennek sajátosságai erősen determinálták a növekedés jellegét Kelet-Európában: a világháború utáni mintegy két évtizedben az extenzív növekedési modell követése még viszonylag gyors növekedést eredményezett. Már ebben az első időszakban megindult azonban a hosszú távú növekedés forrásainak felélése egyebek között a humán tőke fejlesztésének elhanyagolása, a társadalmi kooperációt és szolidaritást gátló magatartásminták elterjedése következtében. Ráadásul az ekkor kialakult gazdasági-politikai intézményrendszer még átalakítások és reformok révén sem volt képes a hatékonyság olyan fokú és folyamatos növelésére, mint az a nyugat-európai gazdaságokban megfigyelhető volt. Így tehát a 20. századi magyarországi gazdasági növekedés tanulmányozásának tanulságai közé tartozik, hogy a determinánsok között a politikai tényezőknek is hangsúlyosan helyet kell kapniuk.

Fogyasztás

■ A gazdasági növekedés piaccgazdasági körülmények között – és hosszú távon – szoros összefüggést mutat a fogyasztás színvonalának alakulásával: a magasabb egy főre jutó bruttó nemzeti termék magasabb fogyasztási szintet tesz lehetővé s fordítva. Mindazonáltal léteznek olyan tényezők, melyek eltéríthetik egymástól a gazdasági kibocsátás és az életszínvonal alakulását. Ezek közé tartozik a felhalmozás (beruházások) és a fizetési mérleg (hitelek felvétele vagy nyújtása).

Mint azt bemutattuk, a két világháború között Magyarországon az egy főre jutó gazdasági kibocsátás színvonala nagyjából a nyugat-európai átlag 55–60%-a között mozgott, s az első világháború utáni mélypont után enyhe felzárkózási tendencia volt megfigyelhető – különösen, ha a több tekintetben hasonló adottságú Ausztriához hasonlítjuk a magyar fejlődést. A rendelkezésre álló adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a fogyasztás szintje megfelelt a gazdasági kibocsátás relatív színvonalá-

nak. Sőt a nyugat-európai mértéknél alacsonyabb felhalmozási hányad némileg magasabb relatív fogyasztást tett lehetővé.

Míg a két világháború között a magyarországi beruházások alacsony szintje s így a nemzeti terméken belül a magas fogyasztási hányad valamelyest ellensúlyozni tudta a nemzeti termék tekintetében a nyugat-európai országokkal szemben fennálló hátrányt, addig a második világháborút követően éppen ellentétes hatást váltott ki az ekkor kialakult nemzetközi viszonylatban jelentős felhalmozási hányad. Ez ugyanis szükségszerűen visszafogta a fogyasztást, s így annál is alacsonyabb fogyasztási szintet eredményezett, mint ami a gazdasági kibocsátás alapján várható lett volna.

Ezt a helyzetet egyes időszakokban részben vagy egészben ellensúlyozták a külső hitelfelvételek, melyek növelték a fogyasztás- és beruházáspolitikai mozgásterét. Magyarország eladósodása az 1980-as évek elejére azonban olyan szintet ért el, ami a további hitelfelvételt lehetetlenné tette. Ellenkezőleg: ekkor már a növekvő tőke- és kamattörlesztések éppen a fogyasztás és különösen a beruházások rovására történtek. Összességében tehát a második világháború utáni évtizedekben a fogyasztás színvonala még inkább távol került a nyugat-európai színvonalától, mint az egy főre jutó bruttó hazai termék.

Eközben a fogyasztás szerkezete folyamatosan változott, de nyugat-európai összehasonlításban mindvégig feltűnően magas maradt az élelmiszerekre fordított kiadások aránya a háztartások kiadásai között. Szintén jellemző volt a második világháború után a természetbeni társadalmi juttatások viszonylag magas hányada Magyarországon.

Az életszínvonal sajátosságai azonban teljes egészében csak akkor ragadhatóak meg, ha figyelembe vesszük a fogyasztás minőségi vetületeit is. Míg a két világháború közötti Magyarországon az áruk minősége és választéka, a fogyasztók kiszolgálása nem tért el lényegesen a hasonló fejlettségű korabeli piacgazdaságok viszonyaitól, addig teljesen más érvényes a század közepe utáni évtizedekre. Ez az a terület ugyanis, ahol a nyugat-európai piacgazdaságokkal való összevetés a leginkább kedvezőtlen volt a hiánygazdálkodás jellemezte kommunista Magyarország számára. Az 1950-es évek végétől a fogyasztók szempontjait jobban érvényesítő tervezés és az 1968-as gazdasági reform ugyan fontos eredményekkel járt ezen a téren, hiszen jelentősen javult az áruválaszték, de az alapvető szolgáltatások és árucikkek hiánya s a fogyasztók ezzel összefüggő kiszolgáltatott helyzete ennek ellenére végigkísérte a kommunista rendszer gazdaságtörténetét.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy alaptalan a fogyasztói társadalom mintájára „fogyasztói szocializmus”-ról beszélni az 1960-as vagy akár az 1970-es évek Magyarországon – mivel az csak fogalmi zavarokhoz vezethet. Néhány téren ugyan megfigyelhetők hasonló jelenségek Magyarország és Nyugat-Európa között ebben az időszakban, mint pl. a fogyasztás színvonalának jelentős növekedése vagy egyes tartós fogyasztási cikkek – háztartási gépek, gépkocsi – terjedése. Ennél erőteljesebbek voltak azonban a különbségek, melyek nemcsak a fogyasztás távolodó színvonalában, hanem szerkezetileg is erősen jelentkeztek, s különösen nagyok voltak a fogyasztás minősége tekintetében, még akkor is, ha utóbbi tekintetben az 1960-as és 1970-es évektől kétségkívül jelentős javulás figyelhető meg. Vagyis az említett fogalmi kísérletek elfedik a fogyasztás alapvető különbségeit Magyarország és a nyugat-európai társadalmak között.⁴⁵

■ Tanulmányunkban hosszú távú és összehasonlító perspektívában vizsgáltuk a 20. század – illetve az első világháború vége és az 1990 közötti időszak – fontos gazdasági trendjeit Magyarországon. Érdeklődésünk mindenekelőtt arra irányult, hogy a magyarországi gazdasági növekedésnek mi volt a dinamikája, s ez miként viszonyult a kontinens nyugati felében lezajlott változásokhoz. Az eleve vázlatos áttekintés összefoglalása nem lenne célszerű, ehelyett zárásképpen inkább egy fontos további összefüggésre hívjuk fel a figyelmet.

A 20. század során az európai országok gazdasági növekedése minden korábbinál nagyobb ütemű volt, s – országonként és társadalmi csoportonként eltérő mértékben – ugyancsak nagyban javult az életszínvonal, emelkedett a fogyasztás. Már az 1960-as években – a gazdasági prosperitás csúcán – megjelent azonban a fejlett ipari országokban az a gondolat, hogy a gazdasági növekedés nem minden esetben jár a szélesebb értelemben vett gazdasági és szociális körülmények javulásával.⁴⁶ Ezzel összefüggésben számos kutató megkérdőjelezte a gazdasági tevékenység színvonalának mérésére a második világháború után elterjedt módszerek – elsősorban az olyan mutatók, mint a GDP és a GNP – kielégítő voltát. Ezek ugyanis eredetileg valóban csak a gazdasági tevékenység – pontosabban a gazdasági kibocsátás – színvonalát voltak hivatottak mérni, de az idők során a szélesebb értelemben vett jólét szintjének jelzésére kezdték használni őket.

A kritikák nyomán teret nyert az az elképzelés, hogy a társadalmi célok nem csupán a gazdasági növekedést, sokkal inkább az életminőség javítását kell hogy tartalmazza. Az életminőség magában foglalja a gazdasági jólétet – ha úgy tetszik a fogyasztást –, de annál lényegesen tágabb fogalom. Kiterjed ezen túl a polgári és politikai szabadságjogokra, a környezet állapotára, a bűnözés szintjére, a szociális biztonságra, a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségeinek mértékére és egy sor további olyan tényezőre, melyek befolyásolják az emberek megelégedettségét. Ezenkívül nemcsak a rövid távú változások, hanem a hosszú távú gazdasági, környezeti és társadalmi hatások figyelembevételének szükségessége is hangsúlyt kapott.

Az életminőség történeti kutatása ugyan számos nehézségbe ütközik, de az utóbbi években több kísérlet is történt a nemzetközi gazdaságtörténeti irodalomban a fogalom alkalmazására, különösen az úgynevezett *Human Development Index* (HDI) felhasználásával. Az ENSZ által számított HDI három területen méri az országok teljesítményét. Ezek az élet hossza, a tudás és a gazdasági erőforrások nagysága. Mindez lényegében három területre vonatkozó mutatók figyelembevételét jelenti egy összetett index formájában (születéskor várható átlagos élettartam, az iskolalátogatás színvonala alap- és középfokon, és az egy főre jutó bruttó nemzeti termék vásárlóereje).⁴⁷

A HDI kétségkívül több szempontból vitatható megoldást kínál a jólét, illetve az életminőség alakulásának nyomon követésére. A legfontosabb kritikai pontok közé tartozik az, hogy inkább a fejlődő országok társadalmi-gazdasági változásainak jellemzésére alkalmas, s az iparosodott országok esetében erre már alig képes, valamint érzéketlen a minőségi tényezőkkel szemben, hiszen például az oktatás minőségét nem tudja figyelembe venni. Mindezek a problémák nem jelentik azt, hogy a HDI használhatatlan lenne a gazdaság- és társadalomtörténészek számára, már csak azért sem, mert ilyen jellegű problémák minden hasonló összetett index esetében jelentkeznek.

Számításaink eredményét röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Magyarország az első világháború előtt a HDI által felölelt három terület mindegyikén jóval a nyugat-európai átlag alatt teljesített: ennek nyomán 1913-ban az index 0,464-es értéke 13 nyugat-európai ország közül mindössze Finnország megfelelő arányát múlta felül (0,450). A következő évtizedek javulása azonban európai viszonylatban is ki-

emelkedő volt, s csak Finnország és Ausztria haladt gyorsabban előre, mint Magyarország – de Ausztria esetében adott a statisztikai torzítás lehetősége, aminek hátterét itt hely hiányában nem tudjuk ismertetni. Ennek következtében ugyan a 20. század közepén is csak egy országot – ekkor már Olaszországot – előzött meg Magyarország, de ekkorra nagyban csökkent hátránya az előtte lévőkkel szemben.

A következő időszak éles kontrasztban áll a század első felével. Nemcsak azért, mert Magyarország ekkor hamarosan az összes nyugat-európai ország mögé került, hanem különösen abból a szempontból, hogy 1950 és 1990 között minden nyugat-európai országtól elmaradt a relatív javulás – azaz a lehetséges változás százalékban mért aránya – tekintetében is. Míg ez Magyarországon 35,7%-os volt, addig a Nyugat-Európában leggyengébben teljesítő Egyesült Királyságban 47,9%, de a többi nemzet esetében általában 55 és 60% között. Magyarország fokozódó hátránya azért is figyelemre méltó, mert – már csak a HDI sajátos számítási módszeréből adódóan is – az alacsony szinten álló országok könnyebben javíthattak relatív helyzetükön.⁴⁸ Az életminőség e mutatójának magyarországi alakulása tehát még élesebb vonásokkal rajzolja meg ugyanazt a képet, amit korábban a gazdasági növekedés vizsgálata során láhattunk.

Táblázat

Az egy főre jutó bruttó hazai termék alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1890–2005
(1990-es Geary–Khamis nemzetközi dollár)

	1890	1900	1910	1913	1920	1929	1930	1938	1939
Magyarország	1473	1682	2000	2098	1709	2476	2404	2655	2838
Nyugat-Európa átlaga	2535	2910	3269	3474	3247	4336	4301	4667	4867
Mo./Ny.-Eu. átlag × 100	58,1	57,8	61,2	60,4	52,6	57,1	55,9	56,9	58,3
Mo./Ausztria × 100	60,3	58,4	60,8	60,5	70,9	66,9	67,0	74,6	69,3

	1950	1960	1970	1973	1980	1989	1990	2000	2005
Magyarország	2480	3649	5028	5396	6306	6903	6459	7136	8909
Nyugat-Európa átlaga	5467	7693	11 117	12 327	14 235	16 979	17 359	21 232	22 917
Mo./Ny.-Eu. átlag × 100	45,4	47,4	45,2	45,4	44,3	40,7	37,2	33,6	38,9
Mo./Ausztria × 100	66,9	56,0	51,6	49,8	45,8	42,2	38,2	34,6	40,1

Megjegyzések: Nyugat-Európa: Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Belgium, Írország, Németország, Ausztria, Svájc, Svédország, Dánia, Norvégia, Finnország, Olaszország. Eltérő időpontok: Írország 1910 helyett 1913, 1921.

Források: Saját számítások a következő források alapján: Angus Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820-1992*. Paris: OECD, 1995. 194–195 (Németország 1890–1990), 198 (Írország 1890–1990); Angus Maddison: *The World Economy. Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003. 60–61 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1890–1913), 62–63 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1920–1960), 64–65 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1970–1990), 67–69 (Írország 1913–1990), 100–101 (Magyarország 1890–1990); <http://www.gdpc.com> (Magyarország és Nyugat-Európa 2000–2005).

■ **JEGYZETEK**

1. A tanulmány nagymértékben támaszkodik a következő munkára: Tomka Béla: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség: Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig. (Kézirat.)
2. Reinhard Spree: Wachstum. In: Gerold Ambrosius – Dietmar Petzina – Werner Plumpe (Hrsg.): *Moderne Wirtschaftsgeschichte*. Oldenbourg, München, 1996. 137.
3. Adam Szirmai: *The Dynamics of Socio-Economic Development*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. 7–16, 68–116; J. L. Anderson: *Explaining Long-Term Economic Change*. Macmillan, London, 1991. 8–17.
4. Adatbázisunk legfontosabb forrásai: Angus Maddison: *Phases of Capitalist Development*. Oxford University Press, Oxford, 1982; Angus Maddison: *The World Economy in the 20th Century*. OECD, Paris, 1989; Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*. Oxford University Press, Oxford, 1991; Angus Maddison: *The World Economy. A Millennial Perspective*. OECD, Paris, 2001; legutóbb Angus Maddison: *The World Economy. Historical Statistics*. OECD, Paris, 2003.
5. Katus László: *Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867-1913)*. A Quantitative Analysis. In: *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Akadémiai, Bp., 1970; Legutóbb Katus László: *Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca*. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Új Mandátum, Bp., 2007. 22–43; Kóvér György: *Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó*. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Új Mandátum, Bp., 2007. 44–72.
6. Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. MTA, Bp., 1927; Max-Stephan Schulze (ed.): *Austria-Hungary's economy in World War I*. In: Stephen Broadberry – Mark Harrison (eds.): *The Economics of World War I*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. 78–111.
7. Az egy főre jutó magyar bruttó hazai termékre vonatkozó adataink – mint a következőkben mindig – mai országterületre vonatkoznak, s 1990-es Geary–Khamis nemzetközi dollárban vannak kifejezve. Az összehasonlíthatóság megteremtése érdekében ugyanez érvényes a többi vizsgált, a nyugat-európai mintában lévő ország esetében is.
8. A korszakra lásd Buday László: *Magyarország küzdelmes évei*. A szerző kiadása, Bp., 1923; Varga István: *Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése*. In: Laky Dezső (szerk.): *Emlékkönyv Kenéz Béla negyedszázados professzori munkásságának évfordulójára*. Statisztikai Hivatal, Bp., 1932. 179–214; Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. 7–129; Péteri György: *A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. KJK, Bp., 1979. 177–182; Pogány Ágnes: *Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége, 1920–1924*. In: Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. KJK, Bp., 1993. 438–444; Elizabeth Boross: *Inflation and Industry in Hungary, 1918–1929*. Haude und Spener, Berlin, 1994; Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története, 1836–1947*. Aula, Bp., 2000. 77–102; A tágabb régióra: Derek H. Aldcroft – Steven Morewood: *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Edward Elgar, Aldershot, 1995. 1–127.
9. A szanálásra: *Magyarország pénzügyi újjáépítése*. A Nemzetek Szövetsége magyarországi főbiztosának első-huszonharmadik jelentése. 1924. május–1926. március. Bp., 1924–1926; Domány Gyula: *A magyar szanálás*. Grill, Bp., 1927; Pogány Ágnes: *A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi és belföldi előzményei*. In: Bácskai (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. 501–585; Péteri György: *Montagu Norman és a magyar „szanálási mű”*. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. *Századok*, 119. évf. (1985) 1. sz. 121–152.
10. Derek H. Aldcroft: *From Versailles to Wall Street, 1919-1929*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 1981. 97–155.
11. *Magyarországra vonatkozó adatok*: Matolcsy Máttyás – Varga István: *Magyarország nemzeti jövedelme*. 1924/25–1934/35. *Magyar Gazdaságkutató Intézet*, Bp., 1936; Előbbi munka átdolgozott változata: Matthias Matolcsy – Stephen Varga: *The National Income of Hungary, 1924/25–1936/37*. P.S. King and Son, London, 1938; nemzetközi adatok: Angus Maddison: *The World Economy: Historical Statistics*. OECD, Paris, 2003. 60–101.
12. *A Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései*. 12. szám. *Magyar Gazdaságkutató Intézet*, Bp., 1931. 11.
13. A kormány válságintézkedéseire: *A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években*. k. n., Bp., 1946. 33–36; Tomka Béla: *Az 1931-es német bankválság*. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Oeconomico-Politica*, Tom. XXIV (1987) 51–67; Pogány Ágnes: *Válságok és választások*. *Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában, 1931–1936*. Aetas, (2000) 4. sz. 32–49.
14. Matolcsy – Varga: *The National Income of Hungary 1924/25–1936/37*. 45.
15. Maddison: *The World Economy: Historical Statistics*. 100.
16. Ránki György: *Hitel vagy piac*. In: Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák*. Magvető, Bp., 1983. 341–382; Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért, 1919–1939*. Magvető, Bp., 1981.
17. Berend T. Iván–Ránki György: *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944*. Akadémiai, Bp., 1958. 374–375; Csikós-Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája*. Tanulmányok az ezredfordulón. Akadémiai, Bp., 1996. 98–105.
18. Surányi-Unger Tivadar: *Magyar nemzetgazdaság és pénzügy*. Kir. Egyetemi Nyomda, Bp., 1944. 153.
19. Barát Mária et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. Aula, Bp., 1994. 86; Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. I. KJK, Bp., 1985. 17–25; Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Aula, Bp., 2006. 104–105.
20. Varga István: *A magyar valutacsoda*. *Magyar Gazdaságkutató Intézet*, Bp., 1946. 1–12.
21. Lásd pl. Berend T. Iván – Ránki György: *Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon, 1867–1914*. In: Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdaság és társadalom*. Magvető, Bp., 1974. 36–58; Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944*. Kossuth–KJK, Bp., 1978. 117–118, 320–321.

22. Max-Stephan Schulze: Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History*, 4 (2000) 314; A kutatási problémák áttekintésére: Kóvér: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. 44–72.
23. A korszak gazdaságtörténetére átfogóan: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. I. KJK, Bp., 1985; János Kornai: *Paying the Bill for Goulash-Communism*. Boulder, Co.: Atlantic Research and Publications, 2000.; Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Aula, Bp., 2006; Ungvárszki Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon, 1948–1988*. KJK, Bp., 1989.
24. Berend T. Iván: *Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor*. KJK, Bp., 1964. 53–96.
25. A gazdasági rendszer működésének részletes bemutatására ehelyütt nyilvánvalóan nincs lehetőség. Erre vonatkozó kiváló munkák: Kornai János: *A hiány*. KJK, Bp., 1980; Kornai János: *A szocialista rendszer*. HVG, Bp., 1993.; Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. KJK, Bp., 1981.
26. Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. KJK, Bp., 1957. 104–121; Kornai János: *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*. Akadémiai, Bp., 1972. 50–57; Bogár László: *A fejlődés ára*. KJK, Bp., 1983. 108–125; Ungvárszki: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon, 1948–1988*. 28–40.
27. Pető – Szakács: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. 273–292.
28. Barát et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. 93; Włodzimierz Brus: 1957 to 1965: In Search for Balanced Development. In: M. C. Kaser (ed.): *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*. Vol. III. Institutional Change Within A Planned Economy. Clarendon, Oxford, 1986. 70–138.
29. Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés, 1956–1965*. Magvető, Bp., 1983. 123–158
30. Pető Iván: *A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén*. Medvetánc, 1986. 4. sz. – 1987. 1. sz. 63–100; Gábor Révész: *Perestroika in Eastern Europe: Hungary's Economic Transformation, 1945–1988*. Westview Press, Boulder, Co., 1990. 55–83.
31. János Kornai: *Paying the Bill for Goulash-Communism*. Atlantic Research and Publications, Boulder, Co., 2000. 58–75.
32. Szalai Erzsébet: *A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok*. *Valóság*, 25. évf. (1982) 5. sz. 23–35. A reformfolyamatról sok tekintetben ellentétes álláspontok: Kovács János Máttyás: *A reformalku sűrűjében*. *Valóság*, 27. évf. (1984) 3. sz. 30–55; Berend T. Iván: *A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években*. *Valóság*, 31. évf. (1988) 1. sz. 1–26.
33. Barát et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. 99
34. *Külső eladósodás és adósságkezelés Magyarországon*. Magyar Nemzeti Bank Műhelytanulmányok, 2. Magyar Nemzeti Bank, Bp., 1993.
35. László Csaba: Hungary and the IMF: The experience of a cordial discord. *Journal of Comparative Economics*, 20 (1995):2, 230–231; Szamuely László (szerk.): *A világgazdasági nyitás: gazdaságpolitikai fordulat és intézményi reform*. KJK, Bp., 1989.
36. Gábor R. István: *A második (másodlagos) gazdaság*. *Valóság*, 22. évf. (1979). 1. sz. 22–36; Gábor R. István – Galasi Péter: *A „második” gazdaság*. KJK, Bp., 1981. 46–106.
37. Barát et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. 104–108.
38. Hasonló jellegű számításokra lásd Ivan T. Berend: *Past Convergence within Europe: core-periphery diversity in modern economic development*. In: Gertrude Tumpel-Gugerell – Peter Mooslechner (eds.): *Economic Convergence and Diversity in Europe*. Edward Elgar, Cheltenham, 2003. 9–23.
39. A téma összefoglalóan lásd Maddison: *Monitoring the World Economy*. 33–40; Szirmai: *The Dynamics of Socio-Economic Development*; Anderson: *Explaining Long-Term Economic Change*.
40. Douglass C. North: *Structure and Change in Economic History*. W. W. Norton, New York, 1981. 17.
41. Douglass C. North: *Understanding the Process of Economic Change*. The Institute of Economic Affairs, London, 1999. 23.
42. Bart van Ark: *Convergence and divergence in the European periphery: productivity in Eastern and Southern Europe in retrospect*. In: Bart van Ark – Nicholas Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 300–302.
43. Van Ark: *Convergence and divergence in the European periphery*. 299–300.
44. M. Abramovitz: *Catching up, forging ahead and falling behind*. *Journal of Economic History*, vol. XLVI (1986). 385–406.
45. A fogyasztás alakulására a második világháború után lásd Valuch Tibor: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Argumentum – 1956-os Intézet, Bp., 2006. 202–267.
46. Avner Offer: *Economic Welfare Measurements and Human Well-Being*. In: Paul A. David – Mark Thomas (eds.): *The Economic Future in Historical Perspective*. Oxford University Press, Oxford, 2003. 372–383; Avner Offer: *Introduction*. In: Avner Offer (ed.): *In Pursuit of the Quality of Life*. Oxford University Press, Oxford, 1996. 1–17; William D. Nordhaus – J. Tobin: *Is Growth Obsolete?* New York: NBER 50th Anniversary Colloquium, vol. 5., 1972; Clifford Cobb – Ted Halstead – Jonathan Row: *The Genuine Progress Indicator: Summary of Data and Methodology*. Redefining Progress, San Francisco, 1995. 13–39; R. Eisner: *Extended Accounts for National Income and Product*. *Journal of Economic Literature*, 26 (1988) 1611–1618; Xenophon Zolotas: *Economic Growth and Declining Social Welfare*. Bank of Greece, Athens, 1981; legújabban: Joseph Stiglitz – Amartya Sen – Jean-Paul Fitoussi: *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. 2009. <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr>. Retrieved 10.11.2009.
47. United Nations Development Programme: *Human Development Report*. 1998. Human Development Report Office, New York, 1998; Arne Melchior – Kjetil Telle – Henrik Wiig: *Globalisation and Inequality: World Income Distribution and Living Standards, 1960–1998*. The Norwegian Institute of International Affairs, Oslo, 2000. 23–32; Nicholas Crafts: *The Human Development Index and changes in standards of living: Some historical comparisons*. *European Review of Economic History*, 1 (1997), 299–322.
48. A számítások részleteire lásd Tomka: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*, i.m.